

Ελληνο-Βρετανικές σχέσεις

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥΣ

British-Greek Relations

ASPECTS OF THEIR RECENT HISTORY

PREFACE

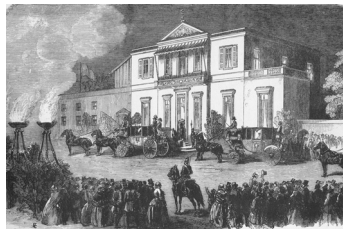
Παύλος Σούρλας
John Kittmer

ΕΛΛΗΝΟ-ΒΡΕΤΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΑΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥΣ

BRITISH-GREEK RELATIONS

ASPECTS OF THEIR RECENT HISTORY

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Πρακτικά συνεδρίου: Proceedings of the Conference:
Ελληνο-βρετανικές σχέσεις: British-Greek Relations:
πτυχές της πρόσφατης ιστορίας τους Aspects of Their Recent History
Αθήνα, 2-3.11.2012 Athens, 2-3.11.2012

Εκδοτική επιμέλεια Project Editor
Άννα Καραπάνου Anna Karapanou
Ίδρυμα της Βουλής Hellenic Parliament Foundation

Σελιδοποίηση Graphic Desing
Περιγραφή Perigrafi

Εκτύπωση Printing
Γ. Αργυρόπουλος Ε.Π.Ε. G. Argyropoulos Ltd

© 2016 Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων © 2016 Hellenic Parliament
για τον Κοινοβουλευτισμό Foundation for Parliamentarism
και τη Δημοκρατία and Democracy
Βασ. Σοφίας 11, 106 71 Αθήνα 11, Vas. Sofias Str., 106 71 Athens

Τηλ./Tel.: +30 210 3692272, +30 210 3692456
Fax: +30 210 3692450, +30 210 3692180
e-mail: foundation@parliament.gr · <http://www.foundation.parliament.gr>

ISBN: 978-618-5154-04-2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

Πρόλογος / Preface	
Παύλος Σούρλας – John Kittmer	9

I. Οι ελληνο-βρετανικές σχέσεις σε θέματα παιδείας / *British-Greek Relations in the Field of Education*

Catherine Morgan , <i>The foundation and early development of the British School at Athens, 1886-1900</i> [Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, 1886-1900]	13
---	----

Richard Clogg , <i>The study of the modern history of Greece in British universities</i> [Η μελέτη της σύγχρονης ιστορίας της Ελλάδας στα βρετανικά πανεπιστήμια]	29
--	----

Christopher Stray , <i>Greek in nineteenth-century Britain</i> [Η ελληνική γλώσσα στη Βρετανία του 19ου αιώνα]	43
---	----

Ευάνθης Χατζηβασιλείου , <i>Βρετανική ιστορική επιστήμη και ελληνική ιστοριογραφία</i> [British historical scholarship and Greek historiography]	55
---	----

II. Η ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού και οι πηγές του / *Development of Parliamentarism and its Roots*

Paul Seaward , <i>On the roots of British parliamentarism</i> [Οι ρίζες του βρετανικού κοινοβουλευτισμού]	69
--	----

Παύλος Ελευθεριάδης , <i>Οι ελληνικές καταβολές του Κράτους δικαίου</i> [The Greek origins of the Rule of Law]	79
---	----

Νίκος Αλιβιζάτος , <i>Το βρετανικό κοινοβουλευτικό πρότυπο στην Ελλάδα</i> [The British model of parliamentarism in Greece]	93
--	----

Γιάννης Α. Τασόπουλος , <i>Το αγγλικό και το ελληνικό Σύνταγμα: σε αναζήτηση της ιστορικής ταυτότητας των συνταγματικών θεσμών</i> [The English Constitution	
---	--

and the Greek Constitution: In quest for the historical identity of constitutional institutions] 105

Νίκος Ι. Παπασπύρου, *Ο αγγλικός κοινοβουλευτισμός στο έργο του Νικολάου Ν. Σαρίπολου* [English parliamentarism in the work of N.N. Saripoulos] 127

George Th. Mavrogordatos, *The “English” Party in Greece, 1821-1940: From Alexandros Mavrokordatos to Ioannis Metaxas* [Το «αγγλικό κόμμα» στην Ελλάδα, 1821-1940: Από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο έως τον Ιωάννη Μεταξά] ... 157

Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, *Ο Ιερεμίας Μπένθαμ και η Ελληνική Επανάσταση: ο φιλόσοφος ως πολιτικός σύμβουλος* [Jeremy Bentham and the Greek Revolution: A philosopher as political advisor] 165

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η βρετανική πολιτική σκέψη και ο ελληνικός φιλελευθερισμός* [British political thought and Greek liberal ideas] 181

Michael Llewellyn-Smith, *Eleftherios Venizelos and the British friends, supporters and admirers, 1910-1920* [Φίλοι, υποστηρικτές και θαυμαστές του Ελευθέριου Βενιζέλου στην Αγγλία, 1910-1920] 191

III. Εμπόριο, τράπεζες, ναυτιλία (τέλη 18ου - 20ός αιώνας) / *Trade, Banking, Shipping (end of 18th - 20th century)*

Παναγιώτης Καπετανάκης, *Η Ιόνιος ναυτιλία στην υπηρεσία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, 1815-1864* [Ionian shipping in the service of the British Empire, 1815-1864] 201

Μαρία-Χριστίνα Χατζιωάννου, *Έλληνες έμποροι στη βικτωριανή Αγγλία* [Greek merchants in Victorian England] 223

Κατερίνα Γαλάνη, *Έλληνες έμποροι-τραπεζίτες στο City του Λονδίνου: η πρώτη εγκατάσταση (αρχές 19ου αιώνα)* [Greek merchant and bankers in the City of London: the first settlement (early 19th century)] 237

Πάννης Θεοδοκάς, *Τα ελληνικά εφοπλιστικά γραφεία του Λονδίνου τον 20ό αιώνα* [The Greek shipping agencies in London in the 20th century] 257

Λία Αθανασίου, *Η επίδραση των θεσμών του αγγλοσαξονικού δικαίου στη διαμόρφωση του ελληνικού ναυτικού δικαίου* [The influence of the Anglo-Saxon institutions on the evolution of Greek Maritime Law] 271

Πρόλογος / Preface

Το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία έχει τη χαρά, με την παρούσα έκδοση, να παρουσιάσει στους ειδικούς, που έχουν αμεσότερο ενδιαφέρον, αλλά και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό τα Πρακτικά του τριήμερου συνεδρίου που διοργάνωσε το ίδιο από κοινού με την Πρεσβεία της Μεγάλης Βρετανίας στην αίθουσα της Γερουσίας στο κτίριο της Βουλής των Ελλήνων, το Νοέμβριο του 2012.

Θέμα του συνεδρίου ήταν ορισμένες βασικές πτυχές των ελληνο-βρετανικών σχέσεων κατά τα τελευταία 150 χρόνια. Διακεκριμένοι Έλληνες και Βρετανοί επιστήμονες ανέλυσαν τις αμφίπλευρες πολιτικές, πολιτισμικές, οικονομικές και λοιπές συνεργασίες, επιρροές και ανταλλαγές μεταξύ των δύο χωρών σε ένα μακρό χρονικό διάστημα κατά το οποίο η ιστορική συγκυρία έφερε επανειλημμένα και τις δύο στον ίδιο ευρύτερο χώρο ιδεών, αλλά και στο ίδιο στρατόπεδο σε κρίσιμες στιγμές της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας ιστορίας.

Το Ίδρυμα της Βουλής ευχαριστεί θερμά τους εισηγητές στο συμπόσιο, που είναι και οι συγγραφείς των κειμένων που ακολουθούν. Ευχαριστεί επίσης τη Βρετανική Πρεσβεία για τη συνδρομή της στη διοργάνωση του συνεδρίου, αλλά και όλους όσους το παρακολούθησαν και εμπλούτισαν τη συζήτηση με τις παρεμβάσεις τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στη συνεργάτιδα του Ιδρύματος, κυρία Άννα Καραπάνου, η οποία είχε την επιμέλεια της έκδοσης αυτής.

Παύλος Σούρλας
Γενικός Γραμματέας του Ιδρύματος

John Kittmer
British Ambassador

ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΜΠΟΡΟΙ ΣΤΗ ΒΙΚΤΩΡΙΑΝΗ ΑΓΓΛΙΑ

Το θέμα

Ο ΤΙΤΛΟΣ «ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΜΠΟΡΟΙ στη βικτωριανή Αγγλία» παραπέμπει καταρχάς στη βικτωριανή περίοδο (1837-1901), η οποία δεν σηματοδοτεί μόνο χρονολογικά την περίοδο της βασιλείας της Βικτωρίας, αλλά ένα γενικότερο σύστημα αξιών που διαμορφώνεται εκείνη την περίοδο μέσα από νέες επαγγελματικές σταδιοδρομίες, καλλιτεχνικές τάσεις, κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα εκπαίδευσης και διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου. Ο τόνος λοιπόν σε αυτή την περίπτωση δίνεται στην οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των Ελλήνων εμπόρων στα μεσαία στρώματα της βρετανικής κοινωνίας που έκαναν δυναμικά την εμφάνιση τους αυτή την περίοδο. Είναι η περίοδος που στη Βρετανία παρατηρείται πληθυσμιακή αύξηση, υλική ευημερία, πολιτική συνέχεια, και μεταρρυθμίσεις, μείζονες αλλαγές στα μέσα επικοινωνίας, ανάπτυξη της παιδείας, υλοποίηση ενός μεγάλου δικτύου υποδομών και βέβαια ανασχεδιασμός του παγκόσμιου χάρτη εξαιτίας του βρετανικού εξωτερικού εμπορίου (free trade) που μεταμόρφωσε μια υλική δύναμη σε παγκόσμια εξουσία.¹

Ένας άλλος ενδεχόμενος τίτλος «οι Έλληνες έμποροι και η *pax britannica* (1815-1913)» θα σηματοδοτούσε την ανταπόκριση των Ελλήνων εμπόρων στις ευκαιρίες που προσέφερε η εξάπλωση της βρετανικής αποικιοκρατίας και η ανάπτυξη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Είναι η εποχή που προβάλλονται οικονομικές θεωρίες, η οικονομική μεγέθυνση, η τεχνολογική επανάσταση, και η διεύρυνση των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Η *pax britannica* δηλώνει την εμπόλεμη αλλά και ειρηνική κατάκτηση από τη Βρετανία ενός μεγάλου

---

* Διευθύντρια ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

γεωγραφικού χώρου με κύρια όπλα, αλλά και συγκριτικά πλεονεκτήματα: α) την οικονομία, βλ. εμπόριο· β) την τεχνολογία· γ) την επιστήμη· και δ) τον πολιτισμό, βλ. τη γλώσσα. Η *raja britannica* έχει συνδεθεί με τη ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της Βρετανίας πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη δημιουργία επίσης μιας συστάδας από κοινωνίες αποίκων με ειδικά οικονομικά χαρακτηριστικά: μεγάλης κλίμακας μετανάστευση και εξαγωγή κεφαλαίων από την Ευρώπη.²

Μια άλλη παραλλαγή του τίτλου θα μπορούσε να είναι «Η ελληνική εμπορική διασπορά στη Βρετανία κατά τον 19ο αιώνα», που θα έδινε τον τόνο στις μεταναστευτικές διαδικασίες, στους παράγοντες ώθησης και έλξης (*push-pull factors*), καθώς και στη σχέση των εμπορών μεταναστών με το εθνικό κράτος.³

Την πρώτη δημόσια παρουσίαση της ιστορίας των Ελλήνων έμπορων στη Βρετανία θα συγκροτήσει ο Δημήτριος Βικέλας στα μέσα του 19ου αιώνα στο Λονδίνο. Η περιγραφή της ζωής των Ελλήνων παροίκων πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο, ως μέλους του διεθνούς εμπορικού δικτύου Μελά, καθώς και με την έκδοση του *Λουκή Λάρα* στα ελληνικά και τα αγγλικά σε μετάφραση του Ιωάννη Γεννάδιου το 1881.⁴ Ο Βικέλας είχε ξεκινήσει το 1852 για να εγκατασταθεί στο Λονδίνο, αφού είχε μείνει για λίγο χρονικό διάστημα στην Κωνσταντινούπολη και την Οδησό. Στο Λονδίνο ξεκίνησε μια σημαντική περίοδος –που διήρκεσε 25 έτη– για τη πνευματική συγκρότηση του νεαρού γόνου της ελληνικής εμπορικής διασποράς. Το δρομολόγιο που ακολούθησε για να φτάσει στην καρδιά του διεθνούς εμπορίου της εποχής του ήταν: Κωνσταντινούπολη - Σύρος - Μάλτα - Μεσίνα - Γκαέτα - Τσιβιτά βέκια - Λιβόρνο - Γένοβα - Μασσαλία - Παρίσι - Λονδίνο.⁵ Ένα πανοραμικό ταξίδι σε μεσογειακά λιμάνια και ελληνικές εμπορικές κοινότητες της διασποράς. Ο Βικέλας κατέγραψε την πορεία πολλών σύγχρονών του παροίκων επιχειρηματιών, μέσα από τον παραδειγματικό βίο ενός Χιώτη εμπόρου. Η δημιουργία αυτού του χαρακτήρα στόχευε στην ηθική διαπαιδαγώγηση των αναγνωστών του. Η ιστορία του Λουκή Λάρα γραμμένη στη δεκαετία του 1870 συγκροτεί το ηθικό πρότυπο ενός θύματος της Επανάστασης του 1821, που επιβίωσε οικονομικά εκ του μηδενός και μετανάστευσε στην Αγγλία. Πρόκειται για την πορεία ενός αυτοδημιούργητου ατόμου, μέλους μιας ιδιαίτερης τοπικής ομάδας, που βρισκόταν σε συνεχή αναζήτηση οικονομικών ευκαιριών. Ένας μη Χίος, ο Βικέλας, διαθέτοντας την κατάλληλη εμπειρία, οξύνια και παιδεία απέδωσε λογοτεχνικά τον τύπο του αυτοδημιούργητου Χιώτη επιχειρηματία.⁶

Η εξιστόρηση ατομικών ή οικογενειακών δρομολογίων αποτελεί μια βασική

πηγή για την προσέγγιση της ελληνικής εμπορικής διασποράς. Παράλληλα, η συλλογική εικόνα της ελληνικής διασποράς έχει στηριχτεί κυρίως στη μελέτη της οργάνωσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της ελληνικής εκπαίδευσης. Η σχετικές μαρτυρίες που αφορούν τους Έλληνες στη Βρετανία ακολούθησαν σε αδρές γραμμές αυτό το σχήμα. Έτσι το 1893 ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Μανουήλ Γεδεών έδωσε μια πρώτη εικόνα της ελληνικής κοινότητας στο Λονδίνο μέσα στο γενικό πανόραμα της ελληνικής διασποράς. Η περιγραφή της ελληνικής κοινότητας στο Λονδίνο στηρίχτηκε στη μαρτυρία δύο σύγχρονών του Ζακυνθινών, του Λεωνίδα Ζώη και του Αντωνίου Παράσχου, αρχιμανδρίτη (1895) στην Ορθόδοξη Εκκλησία του Λονδίνου. Το κύριο θέμα της παρουσίασης του Γεδεών είναι η θρησκευτική και εκπαιδευτική οργάνωση «της ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς κοινότητος ἐν Λονδίνω», καθώς και η ελληνική σχολή που λειτούργησε από τον Ιωάννη Βαλέτα στο διάστημα 1870-1886.⁷

Στην αρχή του 20ού αιώνα τυπώθηκε στο Λονδίνο από το χώρο της προτεσταντικής εκκλησίας, το έργο των Th.E. Dowling – E.W. Fletcher, *Hellenism in England* (1915) με εισαγωγή του Έλληνα διπλωμάτη λογίου Ιωάννη Γενναδίου.⁸ Το βιβλίο δεν συγκροτεί εξαντλητική μελέτη της παρουσίας των Ελλήνων στη Βρετανία, αλλά συνδέει την παρουσία των Ελλήνων στη Βρετανία με τους μέσους χρόνους, και προσέφερε μια συνολική εικόνα με στόχο ένα ευρύ αγγλόφωνο κοινό. Και σε αυτή την έκδοση είναι εμφανείς οι ιστορικοί άξονες επάνω στους οποίους θα τοποθετηθεί η ιστορία των Ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία. Τα θεμέλια επάνω στα οποία θα κτιστεί η ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων στη Βρετανία είναι η Ορθόδοξη Εκκλησία (ναοί, κληρικοί) και το εμπόριο (μεταναστεύσεις, επιχειρήσεις). Αμέσως μετά, δύο θέματα θα προσδιορίσουν την ιστορία των Ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία, η πολιτισμική κληρονομιά του λόρδου Βύρωνα και το ζήτημα της καταστροφής της Χίου με τη συνακόλουθη διασπορά των Χίων στον κόσμο.

Η ιστορία των Ελλήνων στη Βρετανία έγινε επίσης αντικείμενο μελέτης των εκεί εγκατεστημένων Ελλήνων κατά τον 20ό αιώνα. Συγγραφείς και δημοσιογράφοι (Βάσος Τσιμπιδάρος, Χαρίλαος Μεττής) και κληρικοί (Τιμόθεος Κατσιγιάννης, Μεθόδιος Φούγιας) εξιστόρησαν σε χρονολογικό ανάπτυγμα μια ιστορία οικονομικής κατάκτησης ενός νέου χώρου του 19ου και του 20ού αιώνα, και συνέδεσαν τον ελληνόφωνο πληθυσμό του μεταπολεμικού Λονδίνου και του Μάντσεστερ με την παράδοση του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου των προηγούμενων αιώνων.⁹ Ο στόχος ήταν να καταστήσουν γνωστή, σε μια ιδιαίτερα επιτυχημένη ομάδα τους Αγγλοχιώτες εφοπλιστές και τους

Κύπριους από τον 2ο αιώνα, τη μακρόχρονη επιτυχή πορεία των Ελλήνων στην Βρετανία. Εδώ το αναγνωστικό κοινό τους ήταν οι ελληνικής καταγωγής Άγγλοι υπήκοοι της Βρετανίας. Τα βιβλία αυτά συντήρησαν τους συνεκτικούς δεσμούς με το ελληνικό έθνος μέσα από τη θρησκεία και τη γλώσσα, αλλά και μέσα από το πρότυπο του επιτυχημένου εμπόρου επιχειρηματία.

Η ιστορία μιας πολύμορφης ομάδας εμπόρων-επιχειρηματιών ελληνικής καταγωγής, οι οικονομικές τους δραστηριότητες στην καρδιά της βρετανικής οικονομικής ζωής του 19ου αιώνα, καθώς και οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις σε αυτή την ομάδα των επιχειρηματιών, είναι το αντικείμενο μιας ευρύτερης εργασίας μου που αφορά τη συγκριτική μελέτη των εμπορικών δικτύων και των επιχειρήσεων στην ανατολική Μεσόγειο και τη Βρετανία.¹⁰

Η βικτωριανή περίοδος και οι ξένοι στη βρετανική οικονομία

Μέσα στον 19ο αιώνα συγκροτήθηκε ένα σύγχρονο φιλελεύθερο κράτος στη Βρετανία που υποστήριξε τη δημιουργία της αυτοκρατορίας. Στη βρετανική Αυτοκρατορία συντηρήθηκε, αφενός το εθνικό κοινωνικό κράτος, και αφετέρου η «εθνική πολυπολιτισμικότητα».¹¹ Η νησιωτική οικονομία της Βρετανίας απλωνόταν σε ένα μεγάλο γεωγραφικό ανάπτυγμα με τις αποικίες. Η Βρετανία χρειαζόταν τους μετανάστες που προσέλκυε, αφενός για να ενισχύσει τη συνοχή των κατακερματισμένων κτήσεων της, αφετέρου για να υποστηρίξει το τεράστιο σε όγκο και αξία εξωτερικό εμπόριό της.

Ο χώρος της αρχιτεκτονικής κατά τη βικτωριανή περίοδο χαρακτηρίστηκε συχνά από την ιδεολογική προσομοίωση αγγλικών πόλεων με μορφές, στοιχεία και ιδέες από την αρχαιοελληνική αρχιτεκτονική και γραμματεία. Για παράδειγμα, η επικράτηση μιας ελληνικής τεχνοτροπίας (Greek revival) στο Λίβερπουλ την περίοδο 1815-1840. Την ίδια εποχή, η πόλη συγκρινόταν συχνά με τις ναυτικές πόλεις της αρχαιότητας, με αποτέλεσμα η υιοθέτηση της ελληνικής τεχνοτροπίας να αποκτήσει ένα ιδιαίτερο συμβολισμό.¹² Το 1843 ο Ντισραέλι (Disraeli) περιέγραψε το Μάντσεστερ ως την Αθήνα της εποχής του. Με λίγα λόγια ο οικισμένος χώρος και η παιδεία στη Βρετανία, και μάλιστα στις κύριες πόλεις εγκατάστασης των Ελλήνων εμπόρων, Λονδίνο, Μάντσεστερ, Λίβερπουλ, παρουσίαζε μέσα στον 19ο αιώνα μια εκλεκτική συμπάθεια προς την ελληνική αρχαιότητα. Σύμφωνα με νέες ιστοριογραφικές ερμηνείες, η μεσαία τάξη στη Βρετανία είχε προβάλει στις πόλεις της αρχαίας Ελλάδας τα αστικά ιδανικά της τοπικής αυτοδιαχείρισης, της εσωτερικής ελευθερίας, της ορθολογικής σκέ-

ψης, συνδυάζοντας μάλιστα την εμπορική επιτυχία με αισθητικές ανησυχίες.¹³

Η βικτωριανή περίοδος οριοθετεί συμβατικά και τη συστηματική ενασχόληση των Βρετανών με την αρχαιότητα στον 19ο αιώνα. Για παράδειγμα, ο Τζωτζ Γκρότε (George Grote, 1794-1871), της εμπορικής τράπεζας Grote and Prescott στο Σίτυ του Λονδίνου, φίλος του Ντ. Ρικάρντο (David Ricardo), του Ιερεμία Μπένθαμ (Jeremy Bentham) και του Τζων Στιούαρτ Μιλλ (John Stuart Mill). Ο ίδιος ήταν ένας αυτοδίδακτος μελετητής της κλασικής γραμματείας, της ιστορίας και της πολιτικής οικονομίας, αναμορφωτής του University College London, και μέλος του βρετανικού κοινοβουλίου.¹⁴ Ο Γκρότε αντιπροσωπεύει ένα χαρακτηριστικό τύπο Βρετανού αστού που κατέκτησε την οικονομική ανεξαρτησία του μέσα από τη διαχείριση του χρήματος, για να αφοσιωθεί στις πνευματικές ανησυχίες του γύρω από την κλασική αρχαιότητα.

Η περίοδος βασιλείας της Βικτωρίας στη Βρετανία, ένα συμβατικό χρονικό διάστημα, συμπίπτει με την περίοδο ανάπτυξης των ελληνικών εμπορικών οίκων εκεί, παράλληλα χρονικά με την εγκαθίδρυση των διπλωματικών θεσμών του ελληνικού κράτους, με έδρα το Λονδίνο. Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα σημειώνεται η ανάπτυξη ελληνικών εμπορικών οίκων στο διεθνές εμπόριο και με κατεύθυνση το Λονδίνο, και ακολουθεί η εγκατάστασή τους στο εμπορικό λιμάνι του Λίβερπουλ, καθώς και στο βιομηχανικό Μάντσεστερ. Σε αυτές τις κοινότητες συγκροτήθηκαν συνεκτικοί δεσμοί μεταξύ των μελών τους, μέσω της ορθόδοξης θρησκείας και της ελληνικής γλώσσας από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όπως συνέβη και σε προηγούμενες χρονικά φάσεις της ελληνικής εμπορικής διασποράς του 18ου αιώνα. Στη Βρετανία η ορθόδοξη θρησκεία όσο και η ελληνική γλώσσα έγιναν αντικείμενο διαχείρισης των μελών της κάθε κοινότητας, κυρίως μέσω του θεσμού των επιτρόπων της εκκλησίας, καθώς και μέσα από τη διπλωματική εκπροσώπηση του ελληνικού κράτους.

Όταν οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στη Βρετανία μετά το 1815 είχαν εκλείψει οι κλυδωνισμοί των πολέμων της αμερικάνικης ανεξαρτησίας και των Ναπολεόντειων Πολέμων. Από την άλλη, ο Βρετανός επιχειρηματίας είχε αρχίσει να ξεδιπλώνει όλο το εύρος των δραστηριοτήτων του μέσα στον πυρετό της Βιομηχανικής Επανάστασης, εγκαθιδρύοντας τις δομές ενός νέου και πολύ δυνατού εμπορικο-χρηματιστικού συστήματος που έμελλε να αντέξει έως τη δεκαετία του 1870. Ο όγκος των συναλλαγών ήταν τόσο μεγάλος που προσέφερε πεδίο δράσης σε πολλούς εγχώριους ή αλλοδαπούς εμπορικούς οίκους. Έτσι ώστε η εκβιομηχάνιση της Βρετανίας να θεωρείται από μερικούς Βρετανούς

ιστορικούς μια διεθνής υπόθεση, κυρίως Γερμανών, Ελλήνων και Αμερικανο-Ιρλανδών, οι οποίοι συνέβαλλαν σε αυτή τη διαδικασία, όσο οι βρετανικές επιχειρήσεις συνέβαλλαν στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας στην Ευρώπη και τις Νέες Χώρες.¹⁵

Πώς όμως από τις σκόρπιες περιπτώσεις ελληνικής μετανάστευσης ναυτικών, εμπόρων και κληρικών στη Βρετανία και συγκεντρωμένες γύρω από το Σόχο στο Λονδίνο κατά τον 18ο αιώνα¹⁶ φτάσαμε στις ελληνικές κοινότητες της Βρετανίας με εσωτερική οργάνωση και δημόσια αναγνώριση; Από τη θαμπή εικόνα δίχως ισχυρή οικονομική παρουσία και κοινωνική αναγνώριση, οι Έλληνες συγκρότησαν μια εθνο-θρησκευτική ομάδα με ιδιαίτερες οικονομικές επιδόσεις κατά τον 19ο αιώνα στο Λονδίνο και στα άλλα μεγάλα βρετανικά κέντρα. Η σύγχρονη ιστοριογραφική άποψη έχει εντοπίσει την ισχυροποίηση των ελληνικών κοινοτήτων και των ελληνικών εμπορικών δικτύων στη Βρετανία μετά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, στις οικονομικές συνθήκες και την ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου με βάση τη *rex britannica*.

Στην περίοδο 1800-1901 το κατά κεφαλή εθνικό εισόδημα στη Βρετανία αυξήθηκε από 18 σε 76 λίρες, και το εθνικό εισόδημα από 636.000.000 λίρες το 1855, έφτασε στις 1.750.000.000 λίρες το 1900.¹⁷ Αν μελετήσουμε τους τομείς που επενδύονται τα κεφάλαια στη Βρετανία κατά την περίοδο από τα μέσα του 19ου αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα δούμε ότι σε αυτή τη περίοδο τα κεφάλαια που επενδύονται από τη Βρετανία στο εξωτερικό αντιστοιχούν στο 20,8%, στον αγροτικό τομέα επενδύεται το 23,2%, στις ενοικιάσεις ακινήτων (*property rental*) επενδύεται το 30,7%, και τέλος το επενδεδυμένο στο εμπόριο και τη βιομηχανία κεφάλαιο ήταν 25,3%· αυτός ήταν ο καταμερισμός των επενδεδυμένων κεφαλαίων (*gross capital stock*) στη Βρετανία. Τα επενδεδυμένα κεφάλαια στους τρεις πρώτους τομείς (εξωτερικό, αγροτικός τομέας, ενοικιάσεις ακινήτων) που θεωρούνται χαμηλού κινδύνου είχαν ετήσιες αποδόσεις στο 4,3%, 4,8%, 4,7% αντίστοιχα, οι οποίες είναι σημαντικά χαμηλότερες από την απόδοση των κεφαλαίων που επενδύθηκαν στο εμπόριο και στη βιομηχανία, που θεωρούνταν υψηλού ρίσκου, και παρουσιάζουν μέσο όρο ετήσιας απόδοσης 18,5%.¹⁸

Ο βρετανικός φιλελληνισμός, ο βυρωνισμός, η αποθέωση της ελληνικής αρχαιότητας μπορεί να μην συνδέονται άμεσα με την ταχύτατη αύξηση του όγκου του βρετανικού εμπορίου που παρατηρήθηκε ήδη από την περίοδο 1815-1850, χαρακτήρισαν όμως και επηρέασαν τους όρους συμπεριφοράς πομπού και δέκτη, Βρετανών και Ελλήνων, στη Βρετανική Αυτοκρατορία με την ισχυροποίηση της μεσαιάς αστικής τάξης. Μιας τάξης που περιέλαβε και ξένους μέτοικους

που πήραν τη βρετανική ιθαγένεια και διαμόρφωσαν τα μεσαία στρώματα της βρετανικής κοινωνίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση εμπόρους, εμπορικούς πράκτορες, τραπεζίτες ελληνικής καταγωγής με βρετανική ιθαγένεια, οι οποίοι διαμόρφωναν νέα επιχειρηματικά πρότυπα, νέα ενδιαφέροντα για την εκπαίδευση και τον ελεύθερο χρόνο τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ιωνίδα, που πήγε στην Αγγλία το 1815 από την Κωνσταντινούπολη με καταγωγή από τον Πόντο, μια περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που διατήρησε σχέσεις με τη Βρετανία μέσω Ελλήνων, Αρμενίων και Τούρκων. Ο γιος του Αλέξανδρος Κ. Ιωνίδης (1810-1890) εγκαταστάθηκε στην αρχή στο Μάντσεστερ και μετά στο Λονδίνο (Χόλαντ Παρκ) και συνιστά ένα παράδειγμα επιτυχημένης ενσωμάτωσης στην ανώτερη αστική τάξη της Αγγλίας. Ο ίδιος παντρεύτηκε Ελληνίδα και έγινε συλλέκτης έργων τέχνης. Ο μεγαλύτερος γιος του Κωνσταντίνος Α. Ιωνίδης (1833-1900) εγκατέλειψε το εμπόριο, ασχολήθηκε με το Χρηματιστήριο του Λονδίνου και έγινε μεσίτης μετοχών. Ο ίδιος είναι ο δωρητής μιας πολύτιμης συλλογής έργων τέχνης στο Victoria & Albert Museum.¹⁹

Το δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα ελληνικής εγκατάστασης στη Βρετανία αποτελεί η περίπτωση του Παντιά Στεφάνου Ράλλη από τη Χίο, που έγινε και ένας από τους πρώτους διπλωματικούς εκπροσώπους του ελληνικού κράτους στο Λονδίνο το 1836. Ένας χαρακτηριστικός τύπος εμπόρου, της μετά την καταστροφή της Χίου διασποράς, μέλος ενός παραδειγματικού εμπορικού δικτύου και διακεκριμένο μέλος της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου.²⁰ Η ιστορία της οικογένειας Ράλλη, με καταγωγή από τη Χίο και εγκατεστημένη στην Αγγλία, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα ελληνογενούς εμπορικής επιχείρησης της διασποράς του 19ου αιώνα. Ο προσανατολισμός στις εμπορικές εργασίες ήταν το κύριο χαρακτηριστικό μιας μακρόχρονης οικονομικής δραστηριότητας, η οποία αναπροσαρμόζονταν οργανωτικά μέσα στο χρόνο προκειμένου να ανταποκρίνεται με ετοιμότητα στις διεθνείς οικονομικές συνθήκες.²¹ Η αντοχή στο χρόνο, η οικονομική και κοινωνική επιτυχία της οικογένειας Ράλλη στην Αγγλία κατέστησαν την οικογενειακή αυτή επιχείρηση παραδειγματική. Πρόκειται για μια επιχείρηση που στηρίχτηκε στη μεγάλη αριθμητικά οικογένεια και στην ιδιαίτερη τοπική καταγωγή από τη Χίο· και τα δύο παραπέμπουν στον εμπορικό καπιταλισμό και την ιστορία των διευρυμένων γεωγραφικά και πυκνών συναλλαγών της Μεσογείου.

Το παράδειγμα του Μαρίνου Κοργιαλένιου από την Κεφαλονιά συνιστά μια επιχειρηματική διαδρομή από τα Ιόνια νησιά στην Αγγλία στην οποία αναδει-

κνύεται και το δίκτυο του λόρδου Βύρωνα. Ο Βύρωνας είχε προσπαθήσει να συνδυάσει τους μηχανισμούς του τραπεζικού κόσμου του Λονδίνου με το ατελές χρηματοπιστωτικό κύκλωμα της σταφίδας του Ιονίου και είχε συνεργαστεί με τους Κοργιαλένιους. Οι τελευταίοι πέρασαν από το εμπόριο της σταφίδας στις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές στο Σίτυ του Λονδίνου μέσα από την αλληλοδιαδοχή δύο γενεών και την εμπλοκή τους στα δάνεια της ελληνικής Ανεξαρτησίας. Η ιστορία του Μαρίνου Κοργιαλένιου αναδεικνύει τη δυναμική εκμετάλλευση της οικογενειακής εμπειρίας από το εμπόριο της Μεσογείου στον κόσμο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών του Λονδίνου. Ο Μαρίνος Κοργιαλένιος ακολούθησε το γνωστό δρομολόγιο σωρεύοντας εμπειρία και κεφάλαιο στις εμπορικές συναλλαγές της Ανατολικής Μεσογείου, στη Σμύρνη, την Οδησό, τη Μασσαλία και τέλος το Λονδίνο. Το εμπόριο των σιτηρών στη Βραΐλα της Ρουμανίας, τον έστρεψε στο Λονδίνο, όπου έγινε υποδιευθυντής της Anglo-Foreign Banking Co. Ltd, που είχε ιδρυθεί το 1872 με γραφείο στο Σίτυ του Λονδίνου και με διευθυντή τον Δημήτριο Μ. Κατινάκη. Σύμφωνα μάλιστα με τη μαρτυρία του Ανδρεάδη, από το 1875 έως το 1887 ο Μαρίνος Κοργιαλένιος είχε συγκεντρώσει το ποσό των 5.000.000 φράγκων, είχε κατακτήσει την εκτίμηση των Ρότσιλντ (Rothschild) και της Τράπεζας της Αγγλίας, ενώ το σπίτι του στο Λονδίνο είχε γίνει κέντρο πολιτικών, κοινωνικών διαβουλεύσεων και καλλιτεχνικών συναντήσεων.²²

Σε γενικές γραμμές λοιπόν η Βρετανία ήταν ένας ελκυστικός τόπος μετανάστευσης, ο οποίος μπορούσε να προσφέρει καλές αποδόσεις κεφαλαίων που επενδύονταν στο εμπόριο από μικρούς και μεγάλους επιχειρηματίες με καταγωγή από την Ευρώπη και την Αμερική αρχικά, αλλά και από την Ανατολική Μεσόγειο. Όλοι επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στο εμπόριο που εξυπηρετούσε τη βρετανική βιομηχανία. Παράλληλα αυτοί οι ξένοι έμποροι-επιχειρηματίες μπορούσαν να εκμεταλλευτούν οικονομικές ευκαιρίες σε σχέση με τη χρηματοδότηση του εμπορίου και τις μεταφορές, στηριζόμενοι στις υποδομές της παγκόσμιας Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Ελληνοβρετανικό εμπόριο, διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτισμικές ταυτότητες

Από τη μελέτη των ετήσιων αναλυτικών πινάκων του εξωτερικού εμπορίου μεταξύ ελληνικού κράτους και Βρετανίας κατά τον 19ο αιώνα μπορούν να διατυπωθούν ποικίλες παρατηρήσεις και υποθέσεις εργασίας.²³ Το βασικό ερώτημα

που θα ήθελα να θέσω εδώ αφορά την ταυτότητα των ίδιων των εμπόρων που διεξήγαν το ελληνο-βρετανικό εμπόριο. Ένα μέρος από αυτούς ήταν οι Έλληνες έμποροι των διεθνών συναλλαγών, που επέλεξαν να εγκατασταθούν στα βρετανικά οικονομικά κέντρα στον 19ο αιώνα. Με βάση μια βρετανική πηγή, τα *London Directories*, που ήταν περιοδικοί επαγγελματικοί οδηγοί του 19ου αιώνα, εντοπίζουμε σε κάθε οδηγό 45-50 καταχωρήσεις ελληνικών εμπορικών εταιρειών με έδρα το Λονδίνο στο διάστημα 1854-1884, ενώ οι πρώτες καταγραφές εντοπίζονται το 1829 με 5 εταιρείες. Ένας μικρός σχετικά αριθμός που ταιριάζει όμως με τα έως τώρα γνωστά δημογραφικά δεδομένα για τον ελληνικό πληθυσμό στο Λονδίνο, 167-470 άτομα για την ίδια πάνω κάτω περίοδο.²⁴

Αν μελετήσουμε αναλυτικά τον όγκο των ελληνο-βρετανικών συναλλαγών με το θετικό ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο, δεν μπορούμε να δικαιολογήσουμε την ισχυροποίηση των ελληνικών εμπορικών δικτύων και των ελληνικών κοινοτήτων εκεί, αν δεν διευρύνουμε τον οικονομικό ορίζοντα των Ελλήνων στη Βρετανία. Με τα γνωστά δεδομένα, τα πεδία οικονομικής δράσης στις διεθνείς συναλλαγές ξεκινούσαν σχηματικά με το αναιμικό εμπόριο μεταξιού και σφουγγαριών από τη δεκαετία του 1830, το εντατικό εμπόριο της σταφίδας από το 1840 και των σιτηρών από το 1846, το εμπόριο βαμβακιού από το 1861 στη συγκυρία του αμερικανικού Εμφύλιου Πολέμου, και παράλληλα μια καινοφανή και άμεσα επικερδή επιχειρηματική κατεύθυνση: το εμπόριο τίτλων στο Χρηματιστήριο του Λονδίνου.

Μέσα στον 19ο αιώνα νέοι πολιτειακοί δεσμοί είχαν αναπτυχτεί μεταξύ της Βρετανίας και του ελληνικού κράτους, οι οποίοι επηρέασαν άμεσα και τη ζωή των Ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία. Ο σημαντικότερος ήταν η θεσμική οργάνωση του νέου ελληνικού κράτους μετά το 1833, με την έναρξη διακρατικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, που έδωσε και νέα ταυτότητα στην ομάδα των Ελλήνων εμπόρων που είχαν εγκατασταθεί στη Βρετανία. Οι πρώτοι Έλληνες έμποροι στη Βρετανία προέρχονταν από το χώρο των διεθνών συναλλαγών της Οθωμανικής, της Ρωσικής και της Αψβουργικής αυτοκρατορίας. Τόπους εγκατάστασης ελληνικών κοινοτήτων που διαπραγματεύονταν οι ίδιες τα προνόμια, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις αρχές του τόπου εγκατάστασής τους. Μετά την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα οι Έλληνες έμποροι στη Βρετανία θα γνώριζαν μια νέα μορφή διαμεσολάβησης, αυτή των ελληνικών διπλωματικών αρχών. Ο δεύτερος δεσμός, ήσσονος σημασίας, που επηρέασε τη ζωή των Ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία ήταν αυτός της συγγενικής σχέσης μεταξύ της βρετανικής βασιλικής οικογένειας και του βασιλέα των Ελλήνων,

Γεωργίου Α΄ (1863-1913).²⁵ Αυτές οι δύο νέες διασυνδέσεις προσέδωσαν νέο περιεχόμενο στην επιχειρηματική δραστηριότητα και την κοινωνική ζωή των Ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία.

Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να τονίσουμε ότι η οικονομική ζωή των Ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία κατά τη βικτωριανή περίοδο έτρεξε σε δύο διαφορετικές ταχύτητες και κατευθύνσεις, μία ως προς το ισχυρό εξωτερικό εμπόριο με το ελληνικό κράτος που μπορούσε να τονωθεί και με τις συναλλαγές με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και μία δεύτερη αυτή των διεθνών συναλλαγών και μεταφορών που ξεκινούσε από το εμπόριο σταριού στη Μαύρη Θάλασσα, το εμπόριο βάμβακος στην Αίγυπτο, και έφτανε στο εμπόριο γιούτας στην Ινδία. Παράλληλα, οι επενδύσεις σε μετοχές και ομολογίες, καθώς και στο εμπόριο συναλλάγματος αποτέλεσε μια άλλη παρένθετη οικονομική λειτουργία, που τράβηξε μια ομάδα παλαιών παραδοσιακών εμπόρων, δημιουργώντας νέα κεφάλαια και νέες αντιπαλότητες στο εσωτερικό των ελληνικών κοινοτήτων. Οι Έλληνες έμποροι της βικτωριανής Αγγλίας ανήκαν σε δύο διαφορετικές υποομάδες, τους Έλληνες των διεθνών συναλλαγών και θαλάσσιων μεταφορών και στους Έλληνες εμπόρους των ελληνο-βρετανικών διακρατικών εμπορικών συναλλαγών· και οι δύο όμως αυτές υποομάδες μπήκαν κάτω από τη διαμεσολάβηση των Ελλήνων διπλωματικών αντιπροσώπων, του Σπυρίδωνα και του Χαρίλαου Τρικούπη, του Ιωάννη Γενναδίου, του Δημητρίου Μεταξά, του Ιωάννη Σταυρίδη αλλά και άλλων λιγότερο γνωστών, όπως ο έμπορος των διεθνών συναλλαγών Σωτήριος Χατζόπουλος στο Μάντσεστερ.

Ο Σωτήριος Χατζόπουλος, ως πρόξενος της Ελλάδας στο Μάντσεστερ υπέβαλε το 1888 στην ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο το θεμελιώδες ερώτημα, ποιον εξυπηρετούσαν τα ελληνικά προξενεία στη Βρετανία, τα οικονομικά συμφέροντα και τις διοικητικές ανάγκες των κατά τόπους εγκατεστημένων Ελλήνων εμπόρων, ή η λειτουργία των προξενείων αποσκοπούσε στη συλλογή και αποστολή πληροφοριών προς την ελληνική κυβέρνηση;²⁶ Υπόρρητα το ζήτημα που ετίθετο με αυτή την ερώτηση ήταν, ποιον υπηρετούσαν τελικά, τις ελληνοβρετανικές διακρατικές σχέσεις, ή τις διεθνείς επιχειρηματικές συναλλαγές με ελληνική καταγωγή; Επομένως τα δύο σύνολα δεν ήταν ακριβώς ομόκεντρα; Η αλματώδης ανάπτυξη του βρετανικού εμπορίου, η “ελληνικής καταγωγής” ανταπόκριση σε αυτό και η ανάδυση του ελληνικού κράτους συνθέταν ένα νέο ζήτημα που έβαζε σιγά σιγά, μεταξύ άλλων, και το ζήτημα της εθνικής οικονομικής ταυτότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια ευρύτερη και ποικίλη ιστοριογραφική οπτική στο ζήτημα του ελεύθερου εμπορίου και της βρετανικής οικονομικής εξάπλωσης, βλ. J. Darwin, *The Empire Project: The Rise and Fall of the British World-System, 1830-1970* (Κέμπριτζ 2009)· D. Bell (επιμ.), *Victorian Visions of Global Order. Empire and International Relations in Nineteenth Century Political Thought* (Κέμπριτζ 2007)· J.V.C. Nye, «Free Trade, Theory and Practice», στο: J.J. McCusker (επιμ.), *History of World Trade*, τ. 1 (Ντιντρόιτ 2006), 302-305· R. Hyam, *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion* (3η έκδ. Πάλγκρεϊβ 2002)· P.J. Cain – A.G. Hopkins, *British Imperialism: Innovation and Expansion, British Imperialism: Crisis and Deconstruction* (Λονδίνο 1993)· St. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War* (Κέμπριτζ 1992)· Chr. Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780-1830* (Λονδίνο 1989).

2. C.B. Schedvin, «Staples and Regions of Pax Britannica», *The Economic History Review* n.s. 43/4 (1990), 533-559. Να σημειωθεί ότι έχουν καταγραφεί διάφορες ερμηνείες του όρου “pax britannica”, όπως με αφορμή τη Βρετανική Αυτοκρατορία ως την κύρια εγγυήτρια δύναμη απέναντι στη διογκούμενη αμερικανική υπεροχή στο βιβλίο του B.J. De Montgomery, *Pax Britannica* (Λονδίνο 1928). Το προπαγανδιστικό βιβλίο που γράφτηκε μεταξύ 1944-1947 για την Πολωνία, τη Γιουγκοσλαβία, την Ελλάδα και τον αγώνα εναντίον των Γερμανών, καθώς και την κομμουνιστική εξάπλωση και το ρόλο της Βρετανίας στην Ευρώπη, F.A. Voigt, *Pax Britannica* (Λονδίνο 1949).

3. J. Armstrong, «Mobilized and Proletarian Diasporas», *American Political Science Review* 70 (1976), 393-408· Τζ. Χαρλαύτη, «Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία», στο: Ι.Κ. Χασιώτης – Ο. Κατσιαρδή-Hering – Ευρ.Α. Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά, 15ος-21ος αι.* (Αθήνα 2006).

4. Το έργο παρομοιάστηκε και με το πολυδιαβασμένο έργο του Oliver Goldsmith, *Vicar of Wakefield*, βλ. εφ. *Glasgow Herald* (1 Απριλίου 1881).

5. Δ. Βικέλας, «Η Ζωή μου», *Άπαντα*, τ. Α' (επιμ. Α. Αγγέλου, Αθήνα 1997), 108-118.

6. Ο Βικέλας εύστοχα έχει χαρακτηριστεί ως «ο μέσος τύπος λογίου, αλλά ευρωπαϊκής στάθμης ως προς τα ενδιαφέροντα και το πνευματικό ήθος». Α. Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τ. Α (επιμ. εισ. Α. Αγγέλου – Μ.Χρ. Χατζηϊωάννου, Αθήνα 1998), 38*.

7. Οι προηγούμενοι αρχιμανδρίτες της ελληνικής εκκλησίας στο Λονδίνο ήταν ο Διονύσιος Ξενάκης (1837-1848) από τη Χίο, ο Νάρκισσος Μορφινός (1873) από την Αστυπάλαια, ο Γερμανός Αφθονίδης (1874) από την Κωνσταντινούπολη, ο Ιερώνυμος Μυριανθεύς (1886) από την Κύπρο και ο Διονύσιος Πλαίσας (1894) από τη Ζάκυνθο. Στην ίδια παρουσίαση σημειώνεται το ταφικό μνημείο, ο «περικαλλής ναϊσκος ελληνικού ρυθμού», του Στέφανου Ράλλη, καθώς και γράμματα του πατριάρχη Αλεξανδρείας Ματθαίου με αναφορά στον έμπορο Δημήτριο Κρίστη, Μ. Γεδεών, «Ιστορία από Σκυβάλων», *Εκκλη-*

σιαστική Αλήθεια (31.8.1916), 124-126. Πρώτη παρουσίαση στον *Νεολόγο* 1893.

8. Th.E. Dowling – E.W. Fletcher, *Hellenism In England: A Short History of the Greek People in This Country from the Earliest Times to the Present Day* (Λονδίνο 1915). Ο πρώτος συγγραφέας ήταν κληρικός στη Συρία με ενδιαφέροντα γύρω από τις εκκλησίες της Ανατολής.

9. Γ. Φούγιας, *Ιστορία της εν Μαγκεστρία ελληνικής κοινότητας 1843-1966* (Αθήνα 1968)· Β. Τσιμπιδάρος, *Οι Έλληνες στην Βρετανία* (Αθήνα 1974)· Τ. Catsiyannis, *The Greek Community of London* (Λονδίνο 1993)· Χ. Μεττής, *Οι ρίζες του παροικιακού Ελληνισμού της Μεγάλης Βρετανίας* (Αθήνα 2000).

10. M.Chr. Chatziioannou, «Mediterranean Pathways of Greek Merchants to Victorian England», *The Historical Review/La Revue Historique* 7 (2010), 213-237· M.Chr. Chatziioannou, «Greek Merchants in Victorian England», στο: D. Tziouvas (επιμ.), *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture* (Άσγκεϊτ 2009), 45-60. Μ.Χρ. Χατζηγιάννου, «Σύρος, το Λίβερπουλ της Ελλάδος: συγκρότηση και ανάπτυξη δύο εμπορικών λιμανιών του 19ου αιώνα», στο: Χρ. Αργιαντώνη – Δ. Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος- 20ός αι.* [= INE/EIE αρ. 101, Αθήνα 2008], 135-141· Μ.Χρ. Χατζηγιάννου, «Νέες προσεγγίσεις στη μελέτη των εμπορικών δικτύων της διασποράς. Η ελληνική κοινότητα του Μάντσεστερ», στο: Μ.Α. Στασινοπούλου – Μ.Χρ. Χατζηγιάννου (επιμ.), *Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός* [= *Τετράδια εργασίας* 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005], 145-166.

11. Er. Evans, *The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain, 1783-1870* (Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2001). D. Hancock, <http://www.amazon.com/Citizens-World-Merchants-Integration-Community/dp/052162942X> - # *Citizens of the World: London Merchants and the Integration of the British Atlantic Community, 1735-1785* (Κέμπριτζ 1997). Για μια προσέγγιση που θέτει και την πολιτισμική διάσταση της βικτωριανής Βρετανία, βλ. P. Mandler (επιμ.), *Liberty and authority in Victorian Britain* (Οξφόρδη 2006).

12. Κύριος εκπρόσωπος ο αρχιτέκτονας John Foster jr. στο Λίβερπουλ, που είχε επισκεφτεί την Ελλάδα μαζί με τον C.R. Cockerell, βλ. St. Brindle, «Foster, John (1787-1846)», *Oxford Dictionary of National Biography* (Οξφόρδη 2004). [<http://o-www.oxforddnb.com.catalogue.ulrls.lon.ac.uk/view/article/9962>, accessed 5 June 2013]

13. Tr. Hunt, *Building Jerusalem. The Rise and Fall of the Victorian City* (Λονδίνο 2005), 198.

14. G. Grote, *A History of Greece; from the earliest period to the close of the generation contemporary with Alexander the Great. A new edition in ten volumes* (Λονδίνο 1888)· H. Grote, *The Personal Life of George Grote: Compiled from Family Documents, Private Memoranda, and Original Letters to and from Various Friends* (Λονδίνο 1873). Η προσωπική βιβλιοθήκη του 7.500 τόμους από Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς κληροδοτήθηκε στο University of London το 1871 και μαζί με νεότερες προσθήκες αποτέλεσε τον πυρήνα της Senate House Library, βλ. επίσης Fr. Turner, *The Greek Heritage in Victorian Britain* (Νιου Χέιβεν 1981), 8.

15. Ο ρόλος των “διεθνών οίκων” στη βρετανική εμπορική ανάπτυξη του 18ου και του

19ου αιώνα έχει αναδειχθεί ιδιαίτερα από τον ιστορικό Stanley Chapman, στο: Chapman (σημ. 1).

16. J. Harris, «Silent minority: The Greek Community of Eighteenth-Century London», στο: Tziovas (σημ. 10), 31-43.

17. Επεξεργασμένα στοιχεία σε σημερινές τιμές στο Ch. Cook, *The Routledge Companion to Britain in the nineteenth century 1815-1914* (Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2005), 191.

18. A.J. Arnold – S. McCartney, «National income accounting and sectoral rates of return on UK risk-bearing capital, 1855-1914» (University of Exeter UK, Working paper n. 03/10, Νοέμβριος 2003).

19. C.M. Kauffmann, «Ionides, Alexander Constantine (1810-1890)», *Oxford Dictionary* (σημ. 12) [<http://o-www.oxforddnb.com.catalogue.ulrls.lon.ac.uk/view/article/62820>, accessed 5 June 2013]· C. M. Kauffmann, «Ionides, Constantine Alexander (1833-1900)», *Oxford Dictionary* (σημ. 12) [<http://o-www.oxforddnb.com.catalogue.ulrls.lon.ac.uk/view/article/14441>, πρόσβαση 5 Ιουνίου 2013].

20. S.D. Chapman, «Ralli, Pantia Stephen (1793-1865)», *Oxford Dictionary* (σημ. 12), online edn, Jan 2008 [<http://o-www.oxforddnb.com.catalogue.ulrls.lon.ac.uk/view/article/39298>, πρόσβαση 5 Ιουνίου 2013].

21. Η επιχειρηματική συγκρότηση της οικογένειας Ράλλη έχει αναδειχθεί σε πολλές μελέτες, βλ. K. Yourkatioti, «Anglo-Indian Sea Trade and Greek Commercial Enterprises in the Second Half of the Nineteenth Century», *International Journal of Maritime History* 11/1 (1999), 117-148· Τζ. Χαρλαύτη, *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας* (Αθήνα 2001)· K. Βουρκατιώτη, *Ο οίκος των Αδερφών Ράλλη, 1814-1961. Το αρχέτυπο της επιχειρηματικότητας της ελληνικής διασποράς* (αδημ. διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2004)· Μ.Χρ. Χατζηωάννου, «Η κατασκευή μιας επιχειρηματικής δυναστείας: Η οικογένεια Ράλλη», στο: Κ. Δέδε – Δ. Δημητρόπουλος (επιμ.), *«Η ματιά των άλλων». Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός)* (Αθήνα 2012).

22. Α. Ανδρεάδης, «Μαρίνος Κοργιαλένιος», *Παναθήναια* 22 (1911), 320.

23. Στοιχεία υπό επεξεργασία από το βρετανικό υπουργείο εμπορίου: *Annual Statement of the Trade and Navigation of the United Kingdom with foreign Countries* (1851-1915).

24. D. Magriotis, «Η δημογραφική ιστορία της ελληνικής εμπορικής παροικίας του Λονδίνου (1837-1881)», *Τα Ιστορικά* 3/6 (1986), 367· M.Chr. Chatziioanou, «Mediterranean pathways of Greek merchants to Victorian England», *The Historical Review/La Revue Historique* 7 (2010), 213-237 <http://historicalreview.org/index.php/historicalReview/index/view/28>.

25. Ο Γεώργιος Α΄ ήταν αδελφός της βασίλισσας Αλεξάνδρας, συζύγου του βασιλέα Εδουάρδου Ζ΄ της Βρετανίας, που διαδέχθηκε τη Βικτωρία στο βρετανικό θρόνο και οριοθέτησε την έναρξη της εδουαρδιανής περιόδου. Η σχέση οικειότητας των Βρετανών, που είχαν επισκεφτεί την Ελλάδα, με τον νέο βασιλέα μπορεί να αναγνωριστεί και στην έκδοση του έργου R.A.H. Bickford-Smith, *Greece under King George* (Λονδίνο 1893), βλ. M.Chr. Chatziioanou, «Like a Rolling Stone, R.A.H. Bickford-Smith (1859-1916) from

Britain to Greece», στο: S. Llewellyn – P.M. Kitromilides – E. Calligas (επιμ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek History and Culture Through the British School at Athens* [= *Studies* 17, Αθήνα 2009], 39-48.

26. Υπουργείο Εξωτερικών - Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο, 1889, πρακτορεία εν Αγγλία, φκ. 33/1, Σ. Χατζόπουλος (Μάντσεστερ) προς Γ. Μάνο (Λονδίνο), 12/24 Ιουλίου 1888. Βρετανικές πόλεις χωρίς Έλληνες εγκατεστημένους εμπόρους, αλλά με εμπορικό ενδιαφέρον, ο ίδιος θεωρούσε το Χαλ, Νιούκαστλ, Μπράντφορντ, Λιντς, Μπλάκμπουρν. Πρόκειται για χαρακτηριστικές πόλεις που στήριζαν τη Βιομηχανική Επανάσταση στη Βρετανία κατά τον 19ο αιώνα.